उपशास्त्री
द्वितीय खण्ड

किरातार्जुनीयम् - प्रथम सर्ग (साहित्यम्) तृतीय-पत्र

व्याख्यायाः

(2) प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधिमण्डलं भुवः।
सचिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीरहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥

प्रसङ्ग → महाकवि भारविविरचितकिरातार्जुनीय' महाकाव्यस्य प्रथमसर्गात् समुद्धृतोऽस्ति पद्यांश। अस्मिन श्लोके दुर्योधनस्य पराभवं वर्णयति।

व्याख्या → प्रलीनभूपालं = निःसपत्नमित्यर्थः स्थिरायति = चिरस्थायीत्यर्थः प्रशासत् अज्ञापयन्नपि एष्यतीः आगमिष्यतीः भियः भयहेतुन बलवद्भिः प्रबलैः विरोधः विग्रहः दुरन्ता दुष्टा वासना।

सर्वान् भूपालान् वशीकृत्य निश्चितभविष्यवान् सम्पूर्ण भूमण्डलं प्रशासदपि स दुर्योधनः त्वत्तः आशंकमानो न सुखेन स्थातुं शक्नोति। अहो बलवद्भिः सह विरोधभावः दुष्परिणामो भवति।

(3) नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज-
स्तस्योत्कर्षकृते त्वर्ण्यततरां दिव्यः किरातः पुनः।
श्रृंगारादिरसोऽङ्गमत्र विजय वीरः प्रधानो रसः,
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥

प्रसंग → प्रस्तुत मिदं पद्यम् पण्डित प्रकाण्ड मार्तण्ड महाकविभारवि-विरचितस्य किरातार्जुनीय-मितिनामकस्य महाकाव्यस्य प्रथम सर्गात् उद्धृतोऽस्ति।

विधातृनिर्मित नियमवशात् सायं सागर रूपायां विपदि मग्नं विगत प्रभत्वात् प्रकाशहीनं शिथिलकिरणैः प्रातः तिमिरततिमुदस्योद्यन्तः भास्करं यथा दिवस लक्ष्मीः पुनरभ्युपैति तथैव दुर्दैवशात् कालप्रभावाच्च विपत्समुद्रे मज्जन्तं शिथिलविभवं च शत्रुमुदस्य पुनरात्मनः साम्राज्य प्राप्तये समुद्योगं कुर्वन्तं भवन्तं राजलक्ष्मीः पुनरभ्युपैतु।

शा० उ० कान्त सं० महावि० सुखसेना
प्रीतिया

Renu Devi
05/08/21

समय- AM

उपशास्त्री — प्रथम-खण्ड

किरातार्जुनीयम् महाकाव्यम् (साहित्यम्) तृतीय-पत्र

प्रथम-सर्गः

व्याख्यायाः

① निसर्ग दुर्बोधमबोधविक्लवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥

अन्वयः — निसर्गदुर्बोधं, भूपतीनां, चरितं क्व, अबोधविक्लवाः जन्तवः, निगूढतत्त्वं विद्विषां नयवर्त्म यत् मया अवेदि अयं तव अनुभावः

व्याख्या → निसर्गदुर्बोधं = स्वभावदुर्ग्रहम्, अबोधविक्लवाः = अज्ञानोपहताः जन्तवः मादृशः (पामरजनाः इत्यर्थः) निगूढतत्त्वं संवृत्तयथार्थम् विद्विषां शत्रूणां नयवर्त्म षड्गुण्य योगः।

"सन्धिविग्रहमानानि संस्थाप्यासनमेव च
द्वैधी भावश्च विज्ञेयाः षड्गुणाः नीतिवेदिनाम् ॥"

इस पद्यमें वनेचर ने अपने स्वामी राजा युधिष्ठर से अपनी निरहंकारिता स्पष्ट करते हुए दुर्योधन के स्वभाव का कठिनाईयाँ से प्राप्त करना मेरे जैसे अज्ञानी प्राणी वनेचर, और कहाँ शत्रुओं का अत्यन्त गुप्त रहस्यों को इस प्रकार नीति मार्ग को मैं जो को कुछ जान पाया, वह आपका प्रताप है।

Renu Devi

रा० उ० कान्त संस्कृत महावि० 05/06/21
सुखसेना, (पूर्णिया)
(का० सिं० द० सं० वि० वि० दरभङ्गा।)

शास्त्री-I साहित्य
अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्र० (1) पद्यमिदं व्याख्येयम् ?
सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणाम रमणीयाः ॥

उत्तरम् → प्रसंग – प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि कालिदास प्रणीतस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रथमोऽङ्कात् उद्धृतोऽस्ति।

अस्मिन् श्लोके सूत्रधारः ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गातुं नटी प्रेरयन् कथयति।

व्याख्या – अतिशयेन सुभगो बालो येष्वेतादृशाः सलिलावगाहा येषु ते, यथोक्ता अथवा सुभगोऽतिमनोहरः सलिलेषु अवगाही मज्जनं येषु ते। पाटलानां पाटल नामधेय-कुसुमानां संसर्गेण सम्पर्केण स्पर्शेन वा सुरभिः सुगन्धिः वनवाताः कानन पवनो येषु ते यथोक्ताः प्रकृष्टा छाया यत्र तादृशे स्थाने सुलभ अनायासं लभ्य निद्रा सुप्तिर्येषु ते तथा परिणामे-परिपाके सायंकाले रमणीया मनोहराः सुखविहाराय दिवसाः यत्र वर्तन्ते। एवं सर्वगुणसम्पन्नं ग्रीष्मकालमधिकृत्य गीयतामित्याशयः।

अत्र सर्वविशेषणः प्रकृते स्वीयश्रमापनोदः द्योतयन्ते। अतएव परिकारलङ्कारः। ग्रीष्म समय स्वभाव वर्णनात् स्वभावोक्तिश्च। केचित दिवसाना गीतेन वर्णन यतामिति प्रतिपादनं प्रति सुभग सलिलावगाहनादपि कारण कलापानां सूचन्या सात् समुच्चय लंकारः इति वदन्ति आर्याजातिः (आर्या छन्दः)।

Renu Devi
05/06/21

राधा कमाकान्त सं० महाविद्यालय सुक्सेना, पूर्णिया।

शास्त्री - III साहित्य

मेघदूतम्

प्र०-① पद्यमिदं व्याख्येयम ।

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥

उत्तरम- व्याख्या → प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि कालिदासः प्रणीतस्य पूर्वमेघभागात् उद्धृतोऽस्ति । "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति शास्त्रात् काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्मकं प्रतीति कश्चिदिति ॥

स्वाधिकारात्प्रमत्तः = अपने कार्य से असावधान ("यक्षः" से अन्वय है) । कान्ताविरहगुरुणा = (अपनी) प्रिया के विरह से असहनीय । वर्षभोग्येण = एक वर्ष तक भोगजाने वाले । भर्तुः = स्वामी (कुबेर) के शापेन = शाप से । अस्तङ्गमितमहिमा = जिसकी सामर्थ्य क्षीणकर दी है (ऐसा) । कश्चित् = कोई यक्षः = यक्ष । जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु = जानकी द्वारा स्नान करने से पवित्र जलों वाले । स्निग्धच्छायातरुषु = घनी छाया वाले वृक्षों से युक्त । रामगिर्याश्रमेषु = रामगिरि के आश्रमों में । वसतिं = निवास । चक्रे = करता था ।

Renu Devi
05/06/21

राधाउमाकान्त सं० महावि० सुखसेना, पूर्णिया